

ANMÆLDELSER

**Tine Rostgaard,
Tine Holm, Dorte
Toftgaard Jensen
og Christian Graff
Byrgesen:**

*Omsorg for børn og
ældre – Kommunal
praksis i Europa.
Social tryghed i
Europa.*

**1998: 19. Køben-
havn: Social-
forskningsinsti-
tuttet, 1999 (237 s.)**

**Tine Rostgaard og
Torben Fridberg:**
*Caring for Children
and Older People –
A Comparison of
European Policies
and Practices. Social
Security in Europe.*

1998: 20.

**Copenhagen:
The Danish
National Institute
of Social Research,
1999 (597 s.)**

Disse to bøger handler om, hvordan børn og gamle passes i en række europæiske lande. Både service og kontantydelse til børn og gamle inddrages i undersøgelserne, der dækker perioden fra 1982 til 1996. Bøgerne udgør et led i rækken af publikationer fra forskningsprojektet "Social tryghed i Europa". Dette projekt blev startet i 1992, og de første fire bind udkom i 1994. Forskningsprojektets formål er at belyse centrale social- og arbejdsmarkedspolitiske emner gennem en sammenligning af Danmark og seks andre europæiske lande: England,

Finland, Frankrig, Holland, Sverige og Tyskland.

Fordelene ved kompara- tive studier

En fordel ved den komparative analyse angives af forfatterne at være, at de styrke og svage sider ved de enkelte landes velfærdsmodeller sættes i perspektiv (98:19, s. 9-10). Et klart svar på, hvad der karakteriserer styrker og svagheder i de enkelte nationale velfærdsstater, forudsætter imidlertid, at man selv klart definerer dét, som man opfatter som styrker og svagheder. For hvilke individer og grupper er der fx tale om svagheder og styrker i relation til de enkelte velfærdssystemer? Fremmer eller hæmmer velfærdssystemerne fx en ulige fordeling af ydelser og service i befolkningen? Fremmer eller hæmmer velfærdssystemerne fx den økonomiske vækst? Sådanne evalueringskriterier opstilles ikke eksplicit – og sikkert af gode grunde. Under alle omstændigheder forudsætter en kvalitetsvurdering af forskellige nationale velfærdssystemer, at man overordnet og uundgåeligt normativt i sidste instans må tage stilling til, hvad der karakteriserer "det gode liv" og "det gode samfund".

En anden fordel, der fremhæves ved komparative studier, er, at disse kan hjælpe os med at bestemme, om nye udviklinger inden for velfærdsstaten er nationalt specifikke eller udtryk for generelle tendenser. Det er dette spørgsmål, som disse publikationer især giver os et svar på, mens svaret på

spørgsmålet om, hvad der er de stærke og svage sider ved de enkelte velfærdsstater og deres velfærdssystemer, forbliver ubesvaret.

Efter fremhævelsen af fordelene ved komparativer studier formuleres det da også ret lakonisk, at formålet med analysen ikke har været at vise hvilke lande eller velfærdsmodeller, der løser opgaverne bedst, men at beskrive hvordan de samme behov for omsorg bliver mødt på forskellige måder. Det er altså systemernes institutionelle design og arbejdsdelingen/komplementariteten mellem stat, marked og familie/civilt samfund, der undersøges.

Kontantydelse versus serviceydelse

Komparative undersøgelser af omsorgsservice er af flere grunde vanskeligere at gennemføre end studier af kontantydelse. En af de væsentligste grunde er, at

... social services are characterised by having weak social rights attached, a complex financial structure, and an intricate assessment of need based on health, gender and family situation rather than been based on definable and accountable affiliation to labour market or contribution record. The high degree of decentralisation including large local variations in policies and provision does not further the

task of comparability either (98:20, p. 12).

Hovedparten af sammenlignende undersøgelser af velfærdsstater og velfærdssystemer har bl.a. af denne grund fokuseret på kontantydelse så som arbejdsløshedsdagpenge og pensioner. Det gjaldt også for de første publikationer fra projektet, der omhandlede overførselsindkomster i Europa. En anden og nok mere afgørende grund har været, at hovedparten af den internationale velfærdsstatsforskning har fokuseret på politikker, der påvirker vareliggørelse og afvareliggørelse af arbejdskraften ("commodification" og "decommodification" som Gösta Esping-Andersen har kaldt det). Konsekvensen af denne analyseoptik var imidlertid, at velfærdsstatsforskningen bl.a. blev kønsblind. Når forskellige typer af velfærdsstater blev grupperet i velfærdsregimer (fx den liberale, den korporative og den socialdemokratiske velfærdsstatsmodel) ud fra primært kontantydelse, der afvareliggjorde arbejdskraften, blev kønsdimensionen et blindt punkt i observationen. Feministisk velfærdsstatsforskning har vist, at velfærdsstaternes opkomst og udvikling ikke udelukkende har været et spørgsmål om at regulere markedskræfterne og klasserelationerne, men at reguleringen af kønsrelationerne har været en integreret del af denne proces. Når analysen af velfærdsstatsregimerne kun fokuserer på afvareliggørelse, og når der kun

inddrages sociale kontantydelse - mens de ikke fokuseres på kvinders vareliggørelse og på offentlige serviceydelser - så bliver analysen i hovedsagen en analyse af mænds vilkår i samfundet.

Når de nationale velfærdsstater i komparative mainstream-analyser indplaceres i forskellige regimetyper, sker det primært med udgangspunkt i analyser af pensionsordninger, sygesikringsordninger, arbejdsulykkesforsikringer og arbejdsløshedsunderstøttelse. Disse ordninger vurderes som værende de basale for lønarbejderne og anses for at være kernen i velfærdsstaternes udvikling. Regimetyperne baseres således primært på forsikringssystemer tilknyttet arbejdsmarkedet. Dette medfører, at familiepolitikken og offentlige børnepasningsordninger glider ud af synsfeltet, og disse er især vigtige for kvinder. Den samlede konfiguration af ydelser og service er betinget af vægten på og forholdet mellem familien, staten og markedet som producent af ydelser og service. I de lande, hvor der er en stor vægt på familien som producent af service- og omsorgsydelser, baseret primært på kvinders ubetalte arbejde, er konsekvensen, at kvinders deltagelse på arbejdsmarkedet er lav. Hvis de offentlige politikker og arbejdsmarkedet er indrettet således, at de tenderer til at ekskludere kvinder, vil familien naturligvis komme til at spille en væsentlig rolle som producent af service- og omsorgsydelser. Set ud fra et feministisk

synspunkt er det netop relationen mellem familien, staten og markedet som producer af ydelser og service, der er et afgørende karakteristikum ved variationer mellem forskellige velfærdsstater.

Feministisk empirisk velfærdsstatsforskning (udført af både mænd og kvinder) har derfor også lagt stor vægt på at inddrage ydelser og service, der dels kunne medvirke til kvinders inddragelse på arbejdsmarkedet og dels til en ændring af arbejdsdelingen mellem kønnene. Omsorgsydelser og service for børn og unge er helt centrale i denne sammenhæng. Dette er også en af de væsentlige begrundelser for, at de her anmeldte publikationer fokuserer på omsorgsydelser og omsorgsservice for børn og ældre i forhold til organisering, finansiering og udbud i de nævnte syv europæiske lande. Børne- og ældreomsorgen er imidlertid også valgt, fordi en stor del af de samlede omsorgsservicer er rettet mod disse to grupper, og fordi ydelserne ikke er begrundet i marginaliseringsrisici, men i livsfasebehov. Den engelske publikation handler om de nationale systemer, mens den danske publikation beskriver den kommunale praksis i en udvalgt kommune i hvert af de syv lande (Århus, Southampton, Tampere, Montpellier, Leiden, Malmø og Aachen).

Hvad viser analyserne?

Det væsentligste at fremhæve fra de omfangsrige og detaljerede redegørelser om

udviklingen af service- og kontantydelse til børn og gamle er nok, at selvom omsorgssystemerne for børn og ældre ifølge forfatterne har været influeret af rimeligt ens strukturelle såvel som ideologiske påvirkninger, så har udviklingen i de enkelte lande fulgt de spor, som de enkelte velfærdsstater hidtil har anlagt (hvad der også er blevet betegnet som "past or path dependency"). Dette gælder både i forhold til karakteren af velfærdsområdet og i forhold til, om omsorgen bliver givet i form af service- og kontantydelse.

På den anden side fremhæves også en ensartet udvikling i retning af mere mik med hensyn til, hvem der udbyder omsorgsydelser til børn og ældre, og om de udbydes som kontant- eller serviceydelse. Der sker også en stigende inddragelse af arbejdsmarkedets parter i tilpasningen mellem arbejdsliv og familieliv, og der lægges større vægt på brugerindflydelsen og valgfriheden.

Der er i dag flere modtagere af omsorgsydelser end nogensinde tidligere. Samtidigt forsøges ydelserne tilpasset individuelle behov, og de gøres mere fleksible. Det individuelle ansvar i forhold til familien vægtes også mere end før og understøttes gennem plejevederlag og orlovsordninger. Borgeren og klienten er blevet til en forbruger med både flere valgmuligheder og et større individuelt ansvar for sin egen og familiens velfærd.

For alle de syv undersøgte lande er der sket en kraftig stigning i førskolebørn, der

er i dagpasningsordninger. Danmark, Sverige og Frankrig er de lande, der har flest førskolebørn i dagpasningsordninger. Danmark har imidlertid sammenlignet med de øvrige nordiske lande ringere forældreorlovsmuligheder.

Alle syv lande har i den undersøgte periode satset på, at ældre skulle blive længst muligt i eget eller familiens hjem. Den institutionelle pleje dækker i dag kun 3-5 procent af de ældre over 65 år – med undtagelse af Holland hvor hver tiende bor på plejehjem. Som erstatning for den institutionelle pleje er der sket en udbygning af ældreboligsektoren. Derimod er det kun i Danmark, at der er sket en kraftig stigning i hjemmehjælpen til de ældre (hvilket dog netop er sammenhængende med, at afinstitutionaliseringen medfører, at der bor flere plejetunge ældre i eget hjem). I både Sverige og Finland er der sket en reduktion i omfanget af hjemmehjælp. Samtidigt med væksten i ældrebefolkningen og i udbudet af omsorgsydelser til ældre er der generelt sket en stramning i, hvem der kan få tildelt ydelser.

Hvordan forklares udviklingen i de syv landes velfærdsstater i perioden 1982 til 1996?

Forfatterne lancerer ikke eksplicit nogle af de gængse teorier til forklaring af velfærdsstaternes udvikling. Selvom forfatterne fremhæver, at formålet med rapporterne ikke er at afgøre, hvad der er årsagerne til udviklin-

gen i de sociale omsorgsydelser, angives det alligevel meget alment, at både demografi, erhvervsdeltagelse, økonomi og politik spiller en rolle. Dette gør det også svært at se, hvilke parametre forfatterne lægger mest vægt på, men det synes umiddelbart klart i analyserne, at modernitetsperspektivet er det mest fremherskende.

I særlig grad fremhæves nemlig for alle landes vedkommende kvinders stigende erhvervsdeltagelse, den ændrede arbejdsdeling mellem kønnene, ændringer i familiestrukturen samt et demografisk pres med en vækst i den ældre del af befolkningen.

“Politics Matter” eller magtressourceperspektivet er langt mindre vægtet end modernitetsperspektivet. Kun ganske få steder fremhæves aktører og politik som centrale i forhold til at forstå, hvorfor der sker ændringer i policy-modellerne. Fx anføres, at de enkelte landes velfærdsmiks afspejler deres specifikke kulturelle og politiske træk, men samtidigt at udviklingen har skabt grobund for ikke-statslige aktører, dels ud fra økonomiske og dels ud fra ideologiske grunde (98:20, p. 70).

Der foretages derfor ikke noget systematisk forsøg på at afklare, hvordan demografi, økonomi, kultur og politik spiller sammen og determinerer eller overdeterminerer hinanden i den givne kontekst. Dette er da heller ikke nogen nem øvelse og er af samme grund genstand for kontroverser i den internationale velfærdsstats-

forskning, men netop studiet af mere specifikke policy-felter så som omsorg for børn og ældre muliggør mere nuancerede forklaringer på diverse udviklingsmønstre. En efter min opfattelse god og nuanceret diskussion af, hvordan socio-økonomiske, kulturelle og ideologisk-politiske forhold samvarierer og betinger kvinders økonomiske frigørelse og familieförändringer i en række lande, findes fx i Karen Oppenheim Mason og An-Magritt Jensens bog *Gender and Family Change in Industrialized Countries* (Oxford: Claredon Press 1995).

Fra klient til forbruger

Udviklingen fra klient til forbruger vurderes af forfatterne generelt som noget positivt eller måske uundgåeligt. I hvert fald ligger deres betragtninger på linie med udbredte sociologiske antagelser om en udvikling fra klasesamfund, tvang og klientroller til individualisering, valg og konsumentroller. Uundgåeligt eller ej, så er det i hvert fald værd at reflektere over, hvad udviklingen kunne indebære af eventuelle (negative) konsekvenser for de aller svageste grupper af børn (børnefamilier) og ældre, når disse med en slunken pengepung og en begrænset indsigt i valgmuligheder og/eller kapacitet skal agere på mere og mere differentierede og komplekse markeder for ydelser og service. Adskillige undersøgelser har nu vist, at velfærdsmix og markedgørelse af ydelser og service tenderer til at skabe sorte huller eller

Bermudatrekanter, hvor de svageste grupper forsvinder ud af synsfeltet, fordi de enten ignoreres eller helt glemmes. Dette sker især dér, hvor staten enten aldrig har haft eller ikke længere påtager sig et iagttagelses- og handlingsberedskab i forhold til at samle de svageste grupper op. Det drejer sig især om de grupper, der hverken kan handle på markedet, ikke har familie og sociale netværk eller ikke modtager støtte herfra, eller som er faldet udenfor eller ikke passer ind i de almindeligt udbudte offentlige ydelser og service. Personligt er jeg af den opfattelse, at hvis man endelig vil karakterisere velfærdsstaters/velfærdssamfunds styrker og svagheder, så er et af de vigtigste kriterier for mig, hvilke vilkår de svageste grupper i samfundet bydes.

Hvad bruges de kommunale cases til?

Begge bøger indeholder et komparativt kapitel. Dette kapitel er imidlertid identisk i begge bøger, selvom den ene bog handler om de nationale systemer for børne- og ældreomsorg og den anden bog om den kommunale praksis på børne- og ældreomsorgsområdet (et kort resume af kommunestudierne er i den engelske udgave placeret efter de enkelte landestudier). Det komparative kapitel behandler imidlertid i begge bøger udelukkende det nationale niveau – om end der hist og her en nogle få bemærkninger om kommunale variationer og selvbestemmelse.

Kommunestudierne begrundes med, at kommunerne i de europæiske lande ofte spiller en central rolle i forhold til udbudet af social service.

Kommunestudierne skal derfor medvirke til at tydeliggøre de forskelle, der på europæisk niveau er mellem de forskellige velfærdssystemer i forhold til social service (98:19, s. 9).

Læseren overlades imidlertid her til selv at finde sådanne forskelle (det er også symptomatisk, at resultater fra kommunestudierne ikke fremhæves i Socialforskningsinstituttets pressemeddelelse af 18. marts 1999 i forbindelse med bøgerens udgivelse og pressemøde herom).

Kommunestudierne fremtræder derfor som perifere og appendixagtige i fremstillingen. Der er ingen overvejelser om, hvorfor lokale studier er vigtige, og hvordan de kan bidrage metodisk og teoretisk til velfærdsstatsforskningen. Det er således symptomatisk, at kommunestudierne ikke gøres til genstand for et egentligt komparativt studie.

Frem for systematiske overvejelser over casestudiers styrker og svagheder præsenteres forfatterens ambivalens med hensyn til casestudiers anvendelighed:

Case studies are in general problematic because they may represent a deviant case

rather than illustrate the general picture but this does not limit their usefulness and purpose, rather this underlines that local diversity is especially profound within social service systems (98: 20, p. 16).

Når kommunecasene alene præsenteres som enkeltstående og appendixagtige cases kan det måske skyldes en vis rådvildhed overfor, hvordan casene kan indgå i en samlet komparativ analysestrategi.

Ambivalensen må antages at bunde i en mere generel usikkerhed overfor, hvorledes forskningen håndterer og kombinerer kvantitative og kvalitative paradigmer og analyser. Dette er forfatterne naturligvis langt fra ene om, men netop studiets forsøg på at kombinere kvantitative og nationale analyser med mere kvalitative og lokale analyser kunne have givet anledning til nogle mere forskningsstrategiske overvejelser og konklusioner.

Internationalt har der inden for de senere år været en markant tendens til igen at fokusere på det lokale ("community studies"). Interessen i det lokale skal ikke ses som en modsætning til den anden markante tendens: studier af internationalisering og globalisering. Disse studier komplementerer hinanden. Der er en stigende erkendelse af, at internationaliseringens og globaliseringens konsekvenser ikke blot sætter sig meget forskelligt igennem i forskellige ver-

densdele og nationer, men i afgørende grad også regionalt og lokalt inden for de enkelte nationer.

Når det er vigtigt at studere velfærdsstaten lokalt (kommunalt), er det derfor ikke alene for at opnå en detaljeret indsigt i velfærdssystemernes virke og konsekvenser i den lokale kontekst, men mindst lige så meget for at afdække og forstå nationale variationer på det lokale niveau.

For det første er der – især når det gælder serviceydelser til fx børn og gamle – store variationer i den kommunale praksis. Dette skyldes ikke kun som fx i Danmark, at der er et vidtgående kommunalt selvstyre, men også at de kommunale/lokale vilkår er meget uens. Psykisk syge, hjemløse, arbejdsløse, indvandrere og flygtninge så vel som børn, unge og gamle er ikke jævnt fordelt inden for de enkelte lokaliteter og kommuner i de forskellige lande – og i storbyer inden for de forskellige bydele.

Forfatterne er imidlertid selv inde på betydningen af lokale variationer – uden dog at forfølge dette i analysen – når de bemærker, at den ogede satsning på fleksibilitet og koordination af omsorgsydelser kan føre til øgede lokale forskelle i udbudet af omsorgsydelser (98:19, s. 58).

Lokale og kommunale studier er bl.a. vigtige for at kunne tematisere og teoretisere over de vilkår, mekanismer og processer, der betinger lokale forskelligheder og uligheder inden for de for-

skellige lande. Internationaliseringens og globaliseringens konsekvenser er ofte meget forskellige for forskellige regioner og lokaliteter. Områder med stor arbejdsløshed, mange ældre, få arbejdende og dermed skattebetalende børnefamilier har andre (ulige) vilkår og udviklingsbetingelser end ressourcestærke områder.

På mange måder har de udsatte regioner og lokaliteter i de europæiske lande mere til fælles med hinanden end de forskellige regioner og lokaliteter inden for de enkelte nationer. Der er ikke tale om et identitetsfællesskab, men snarere et skæbnefællesskab mellem disse lokaliteter. I denne sammenhæng kan det også undre mig, at EU's rolle på det sociale område slet ikke behandles. EU tematiseres hverken i forhold til de nationale sammenligninger eller i forhold til de kommunale studier. Udviklingen i det europæiske fællesskab og i særdeleshed på de områder, der kan påvirke konvergens eller divergens i socialpolitikken, nævnes ikke (jævnfør hertil fx rapporten fra Rådet for Europæisk Politik: *Danmark og ÖMU'en – Politiske aspekter*, 2000).

Der er både i forhold til disse to publikationer og generelt i velfærdsstatsforskningen behov for en refleksion over, hvordan relationerne og sammenhængene mellem det lokale og det globale kan studeres og teoretiseres.

Afslutning

Selvom jeg i det forudgående primært har vægtet de svage

sider ved de to publikationer, er det for mig samtidigt klart, at disse studier bidrager med vigtig viden om forskelle og ligheder i de syv landes omsorg for børn og ældre. En sådan viden er fundamental for at opnå de indsigter, der skal til for bl.a. at kunne udfordre og forhåbentligt forbedre og forny teorikonstruktionerne. Den omfattende empiriske viden, som forskningsprojektet "Social Tryghed i Europa" som helhed har indsamlet, giver derfor anledning til mere samlede refleksioner over, hvordan den eksisterende velfærds(stats)forskning kan videreudvikles både metodisk og teoretisk.

Jørgen Elm Larsen
Sociologisk Institut,
Københavns Universitet

Bob Jessop:
Globalisering & interaktiv styring.
Roskilde: Roskilde
Universitetsforlag,
2000 (196 s.)

Med sin nyeste bog *Globalisering og interaktiv styring* er den britiske sociolog Bob Jessop igen aktuel med en blanding af politisk sociologi, som man kender fra Jessops tidligere arbejder, og en ny interesse for, hvordan forskellige økonomiske og politiske niveauer hænger sammen og forandres under globaliseringens og regionalisering-

ens dialektik. Bogen er en dansk sammenredigering af nyere Jessop-artikler skrevet i perioden 1996-2000.

Bogen indeholder 7 kapitler, hvoraf det første er en oversigtsartikel forfattet som indledning til hele bogen. Dette kapitel giver så at sige den biografiske "nøgle" til Jessops forskningsprojekt gennem mere end 20 år. I følge Jessop selv, er der tre hovedkilder til dette arbejde; tysk politologi, fransk økonomi og chilensk biologi. Bag disse tre finder man vidt forskellige discipliner, nemlig statsteori, reguleringsteori og den chilenske biologis forestilling om "autopoiese" (læren om selvregulerende systemer). Endvidere er Jessop optaget af dele af diskursteorien, hvilket blandt andet kommer til udtryk gennem den udstrakte brug af diskurs- og narrativbegrebet ("fortællinger"). Den politiske dimension bag denne forskningsdagsorden er kommet til udtryk gennem Jessops vedholdende kritik af Thatchers neo-liberale regime. Et samlebegreb for Jessops arbejde gennem de sidste 10 år er således blevet "velfærdsregimer". Et begreb, der netop signalerer koblingen mellem Jessops stats- og politik analyse og den politiske transformationsproces, der karakteriserer 1980'erne og 1990'ernes vesteuropæiske politikudvikling. Gennem sin analyse af fordismens krise og transformation, kapitalismens regionale-globale dialektik og de nye institutionaliseringsformer, der præger den kapitalistiske stat (governance –

eller i den danske oversættelse "interaktiv styring"), har Jessop udviklet sin tese om et skift i velfærdsregime. I korthed taler Jessop om et skifte fra en keynesiansk velfærds- og nationalstat til et schumpeteriansk "workfare" postnationalt regime. En bevægelse der sat på akronymform kaldes skiftet fra KVNS til SWPR (s. 19).

I kapitel 2 analyseres "fortællinger om fremtidens nationale økonomi og nationale stat". Udover at benytte reguleringsteori og neogramsciansk politikanalyse trækker Jessop også på kritisk diskursanalyse. På baggrund af denne sidstnævnte tilgang, ser Jessop økonomien som et "imaginært fortalt system", ligesom efterkrigstidens nationalstat her ses som én form for "imaginært politisk fællesskab". Jessop hæfter sig ved den grundlæggende transformation, der kendetegner efterkrigstidens nationalstat. Dette skift, fra KNVS til SWPR, er karakteriseret ved tre tendenser; denationalisering, afstatsliggørelse og internationalisering. Den førstnævnte tendens er kendetegnet ved nationalstatens autonomitab – den af Jessop tidligere fremsatte "udhulningstese" (Hollowing Out). I følge Jessops analyse "forsvinder" staten på ingen måde, men er derimod genstand for et transformationspres, der udøves fra to forskellige niveauer; det regionale og det supranationale (f.eks. den Europæiske Union). Her finder vi baggrunden for Jessops intensiverede interesse for byernes og regionernes rolle og

betydning i den globale tidsalder – et tema der er i fokus for hele 2 kapitler senere i bogen. Afstatsliggørelsen kommer til udtryk i skiftet fra den hierarkiske styring (government) til nye decentrale partnerskaber og netværk (governance). Ved bundlinien af statsanalysen står den afbalancerede og ædruelige konklusion at "den nationale stat er således stadig den mest betydningsfulde slagmark for kampe mellem konkurrerende globale, triadiske, supranationale, nationale, regionale og lokale kræfter". I dette citat forenes også Jessops interesse i de forskellige niveauer, der afspejler rumlige skalaer eller "skala politik".

Hermed er vi ved kapitel 3 om "globaliseringens logik – eller mangel på samme". På linie med en analytiker som geografen David Harvey insisterer Jessop på, at globalisering er et kaotisk og flertydigt begreb. Jessop afviser også, klogeligt nok, tesen om globalisering som en ensidig homogeniseringsproces. Endelig hæfter Jessop sig ved det forhold, at den øgede internationalisering og globalisering ikke mindsker lokaliteternes og stedernes betydning – snarere tværtimod. Således tales der om "niveauernes relativisering". Heraf den "manglende logik" ved globaliserings fænomenet, der sætter sig igennem med nye globale-lokale spændinger og modstandsformer. En væsentlig afgrænsning ved Jessops globaliseringsbegreb er dog, at det primært vedrører økonomiske processer og dynamikker. Denne globaliseringsdimension opfat-

tes som et materielt fænomen med eksplicit rumlige udtryksformer. Her benytter Jessop de udbredte metaforer for strømme og processer (flow), der kendetegner megen aktuel globaliserings-teori, og som man eksempelvis finder hos sociologerne Manuel Castells og John Urry.

I kapitel 4 og 5 ser vi Jessops nye interesse for at studere andre niveauer og rumlige skalaer end nationalstaten, da begge kapitler handler om den såkaldte "iværksætterby". Her er fokus på byernes rolle som lokaliteter for forandring og sikring af konkurrencekraft, med andre ord "byernes kamp" i den globale kapitalisme. Iværksætterbyen fremstilles eller repræsenteres gennem nye diskursive arrangementer og fortællinger. Her tildeles foretagsomme og innovative byer en nøglerolle i den globale konkurrence, dels gennem en problematisering af nationalstatsligt isolerede vækststrategier dels via nye fleksible netværks- og styringsformer – tænk her blot på "vores" Ørestad. Jessop har endvidere, og med rette, blik for at denne nye globale bykonkurrence understøttes af den Europæiske Union og dennes regionale policy regime. På det lokale plan er de glørværdige fortællinger om byens nye konkurrencebetingelser dog langt fra problemfri:

Alt for ofte tager iværksætterbyens eksistens form af konsulentrapporter, planer, uforpligtende aftaler,

brochurer på glittet papir, mere eller mindre fortløbende konferencer, møder, seminarer, kulturelle udvekslinger, databaser og informationscentre (s. 94)

Netop dette maniske forsøg på at "sælge" byen for enhver pris ("boosterism") kommer til udtryk i markedsføringen af iværksætterbyen (titlen på kapitel 5).

I kapitel 5 er udgangspunktet Schumpeters analyse af entreprenører, og her fremhæves dels det problematiske i at forfølge iværksætterstrategier, hvis man ikke har potentialet hertil, dels det problematiske i at behandle byer som handlekraftige subjekter. Jessop fremhæver, at trods ihærdige selvfremsstillingsforsøg er det de færreste byer beskåret at hævde sig i bykonkurrencen gennem en iværksætterstrategi. Et væsentligt forhold, der ofte mangler for at dette ville kunne lykkes, er statens rolle som økonomisk, institutionel og symbolsk garant herfor – tænk blot på Danmarks profilering af København som del af Øresundsregionen.

Netop sådanne nye styringsformer er genstanden for 6. kapitel om "styring af kompleksitet og kompleksitet af styring". Når man abstraherer fra den anstrengte brug af det danske begreb for "governance", nemlig "interaktiv styring", har Jessop en vigtigt og væsentligt pointe med sin kritik af en "uheldig tendens til begejstring" hos visse governance

analytikere, der ukritisk fremstiller potentialerne i partnerskaber, associativt demokrati eller læringsregioner. Jessop mener således ikke, at interaktiv styring (governance) til enhver tid er mere effektiv end markeder eller stater i løsning af politiske og økonomiske koordinationsproblemer. Endvidere fremhæves, nok så væsentligt, at interaktiv styring (governance) heller ikke kan ophæve strukturelle modsætninger og strategiske dilemmaer i kapitalismen.

Dette leder op til det sidste kapitel om "styringssvigt". Udgangspunktet er de britiske erfaringer med styringssvigt på både statens og markedets felter. Således mener Jessop, at både Thatchers neo-liberale statskritik og New Labours erklærede forpligtelse på "partnerskabs-samfund" viser begrænsningerne ved interaktiv styring (governance).

Alt i alt kan bogens kompleksitet og vidde ikke ydes retfærdighed inden for en kort anmeldelse. Der er dog grund til at knytte et par kritiske kommentarer til en ellers meget velkommen dansk udgivelse om globalisering. Sproget er et problem i denne oversættelse. Oversætteren fremhæver ganske vist, at man dels har tilstræbt at bibeholde Jessops kompakte skrivestil, dels at formidle indsigterne på så let tilgængeligt dansk som muligt. Her synes ambitionerne dog ikke at blive indfriet, og sproget er flere steder unødigt mere kompliceret end i de engelske originalkilder. Endvidere er det ikke blot mærk-

værdigt, men også distraherende og irriterende, at der insisteres på at bruge det danske "interaktiv styring" om governance begrebet, der vel nok ellers kan siges at være en veletableret fagterm – også i Danmark. Det samme gælder begrebet "iværksætterbyen", der efter min mening giver uheldige associationer til tidligere tiders mere eller mindre vellykkede danske erhvervs politik. Igen findes der en veletableret fagterm i den "entrepreneurielle by". Bogen skal dog roses for en ordliste til forklaring af de mange termer fra det Jessop'ske vokabularium. At bogen primært består af tidligere publicerede artikler taler jo selvsagt for, at man ikke kan opfatte den som udtryk for Jessops allernyeste forskning. Udgivelsen skal dog trods dette hilses velkommen som et både nuanceret og kvalificeret indspil i den allestedsnærværende globaliseringsanalyse. Endvidere er der, udgivelsernes alder taget i betragtning, både aktualitet og analytisk stringens i de temaer, der behandles i bogen. Særligt skal spændvidden i de rumlige skalaer og forståelsen for dialektikken mellem det globale og det lokale fremhæves som en styrke. Jessop viser endvidere med denne artikelsamling, at også han synes at reorientere sine sociologiske analyser i retning af forhold, der har at gøre med de forandringsprocesser, der præger den rumlige kontekst for social handling. Her er fokus på byernes centrale placering i denne lokale-globale dialektik også

en væsentlig udfordring til aktuel sociologi.

Ole B. Jensen
Institut for Samfundsudvikling & Planlægning,
Aalborg Universitet

Bent Flyvbjerg:
Rationality & Power. Democracy in Practice.
Translated by Steven Sampson.
University of Chicago Press, 1998.

Rationalitet og Magt (Akademisk Forlag 1991) er blevet gennemskrevet på ny og oversat til engelsk. Det er den på den ene side blevet bedre af – kortere, strammere, elegantere og endnu mere præcis og træfsikker end den var før. Et meget overbevisende case-study. På den anden side er den danske udgaves bind 1, med refleksioner over metode og videnskabsteori, ikke med. Bogen bliver således i alt væsentligt en historiefortælling om byplanlægning i Aalborg, kun forsynet med en kort teoretisk opbinding i begyndelsen samt en stribe aforsimer fra især Machiavelli, Nietzsche og Foucault. For de metodiske refleksioner, blandt andet argumenterne for kvalitative metoder og case-studier, henvises man til en engelsk version, der er på vej som selvstændigt værk. Af den grund efterlades den videnskabeligt interesserede læser med en utilfredsstillet akademisk ap-

petit efter endt læsning af bogen.

Bogens overordnede budskab er en grundig, gennemført solid og uafviselig påvisning af, at "Magt er Ret". Flyvbjerg (med Steven Sampsons hjælp) fortæller flydende og velstruktureret, og med pointer så klare og sammenhængende, at man i svage øjeblikke kan komme til at føle det som lidt for hyppige gentagelser. Begivenheder og sammenhænge ordnes, så man overbevises om, at tolkningerne holder. Og historien bruges til noget – forløbene relateres til begreber og værdier, som interesserer alle fornuftige mennesker. De ti teser, der afslutter bogen, uddyber og præciserer i hvilken forstand og gennem hvilke processer Magt bliver Ret – i Flyvbjergs sprogbrug bestemmer magten "rationaliteten", eller den gør den universelle rationalitet, som filosofien handler om, til en situationsbestemt rationalisering. I første kapitel og løbende undervejs kobles der til prægnante intellektuelle momenter, til erkendelsesteori og demokratiteori, så akademikerne blandt os føler appetitten vågne.

Flyvbjerg kontrasterer et Bacon'sk dictum om at kundskab er magt, læst som selve indbegrebet af oplysningstiden, med en Machiavellisk realpolitik og realrationalitet: magten bestemmer, hvad der er viden. Til dette kobler han Nietzsches opfattelse af forholdet mellem handling og viden: handling foregår bedst bag et uvidenhedens slør. Foucault bliver brugt til

at karakterisere rationalitet som rationalisering. Sammen med Thukydid udgør de en "anti-Enlightenment" kongerække som beskæftiger sig med praksis og realiteter uden at forveksle dem med idealer, og som derfor er egnede til det, Flyvbjerg kalder "fronetisk" videnskab. Hans varslede næste større værk skal handle om det, men her er disse teoretiske koblinger kortfattede og har hyppigt karakter af aforismer. For en forsker er de imidlertid afgørende.

Ethvert case-studium må balancere mellem det banale og det overfortolkende – mellem anvendelsen af eksemplet som selektiv bekræftelse af teoretisk konstruerede opfattelser på den ene side, og uholdbar generalisering fra et enkelt tilfælde på den anden. Ind i mellem disse vildveje ligger case-studiets gyldighedsområde, som omfatter falsifikation, heuristik, ekstreme cases, kritiske cases med mere. Flyvbjerg har gjort et arbejde for at rehabilitere case-studiet og ser sit værk som et sådant (det er i øvrigt snarere en række case-studier end et enkelt, i kraft af sin historiske udstrækning). Ålborg-tilfældet har vægt, fordi det har en vis paradigmatisk karakter – et stort anlagt forsøg på byplanlægning af professionelle planlæggere i en social kontekst, som er stærkt gennemtrængt af magtstrukturer. Der overfortolkes ikke - bogen er ikke en opskrift på bedre byplanlægning eller et kampskrift mod Ålborgs magthavere. Derimod bevæger den

sig på grænsen af almindelighederne i sin aforismeagtige brug af teorierne og sin insisteren på en hovedpointe om, at magten bestemmer rationaliteten. En pointe som i øvrigt forfines til, at rationaliteten også er magten - at de to størrelser rummes i hinanden.

At magt er ret er en selvfølghed og indgår i megen folkevid, i kyniske standardvendinger. På den anden side sker der det i bogen, at det for det første dokumenteres, hvilket aldrig er af vejen. For det andet påvises de strategiske konsekvenser af indsigt, og de rette midler til påvirkning og indflydelse diskuteres med udgangspunkt i den påtvungne nøgternhed. Og endelig anvendes det til at karakterisere demokrati som en altid ufuldstændig tilstand, en opskrift på stadig kamp. Habermas må lægge ryg til en række kritiske bemærkninger for sin forestilling om, at der kan findes ret uden magt - han får Machiavelli i hovedet med en besked om, at det er farligt at forveksle idealer med virkelighed.

Det er nu også farligt at overse sin egen fortolkningsproces: på trods af, at Flyvbjerg erklærer at studere virkeligheden snarere end idealer om den, kommer han ikke uden om, dels at al viden om virkeligheden er begrænset, dels at den altid er fortolket. Forskeren har begreber med, når han går i marken. Planlæggerne og kræmmerne, som støder sammen i Aalborgs bymidte

og Flyvbjergs bog, tænker i idealer og rationaler. Om Aalborg-projektet er et sammenbrud eller en læreproces er til dels et fortolknings spørgsmål - hen ad vejen lærer teknisk afdeling at håndtere købmændene, og købmændene lærer at forstå fornuften i planlægning. Til imødegåelse af sådanne socialkonstruktivistiske relative-ringer har Flyvbjerg et kapitel 19, kaldet Reality Check, hvor kvantitative metoder bliver draget ind til at dokumentere (det er jo det, man bruger kvanterne til), at planlægningen er mislykket - man har ikke opnået nogen af de miljø- og sundhedsmæssige forbedringer, som projektet skulle skabe.

Listen over manglende forbedringer peger på at forskeren alligevel, trods den hyppigt gentagne Machiavellisme om ikke at forveksle det ideale med det virkelige, interesserer sig for det ideale, for en universel rationalitet. Der er en målestok for det gode og det dårlige, og det konkrètes videnskab udøves på baggrund af denne ukonkrete målestok. Flyvbjerg er ikke blind for dette, heller ikke for nødvendigheden af at generalisere, men der er en spænding mellem de mange formuleringer om at være konkret, at studere det virkelige, o.s.v. - og så de generelle og ideale ting, der fungerer som retningspunkter for både forskeren og andre aktører.

Tilsvarende er der en spænding i bogen mellem et Foucault'sk magtbegreb, hvor

magt er noget som er spredt over hele samfundet og indgår i alle transaktioner - og en snigende strukturalisme, hvor magt er noget der haves af magthavere, og bruges til at dominere andre. Det Foucaultske begreb ligger til grund for opfattelsen, at al rationalitet i virkelighedens verden bliver til rationalisering - fordi virkelighedens verden er gennemsyret af magt. Machiavelli og Realpolitik opfordrer os til at agere efter det. Men det er tydeligt, at der i Ålborg er en struktur, som får magten til at løbe i en bestemt retning - den århundredgamle alliance mellem bystyret og købmændene har et vidtforgrebet rodnet og adgang til uanede ressourcer, og den strukturerer forløbet af alle politiske processer. Al anden magt får farve af dette hegemoni, bliver til af- og modmagt. Det konkrètes videnskab bliver her en grundig illustration af, at man ikke kan bruge et Foucault'sk magtbegreb til at benægte eksistensen af hegemoni og klasser - og samtidig en påvisning af, at en grundig empirisk underbygning og nuancering af en magtanalyse lader sig gøre. Indsatsen er enorm, men resultaterne spændende og inspirerende for mange teoretiske diskussioner.

Sven Bislev
Institut for Interkulturel
Kommunikation
og Ledelse,
Handelshøjskolen
i København

Agi Csonka:
*Ledelse og arbejde
under forandring.
Om indholdet, ud-
bredelsen og konse-
kvenserne af fleksible
organisations-
former i danske
virksomheder.*

**Københavns Uni-
versitet, Institut for
Statskundskab,
Ph.D.-serien 2000/2.
Socialforskningsin-
stituttet 00:2, (400 s.)**

Agi Csonka:
*Det fleksible arbejde.
Socialforskningsin-
stituttet, København
99:8, (107 s.)*

Lad det være sagt fra begyndelsen: Agi Csonka har med *Ledelse og arbejde under forandring* udarbejdet en forskningsmæssig interessant og problemmæssig vedkommende afhandling. Hun problematiserer en række forhold, som i mange publikationer ofte får lov at passere uden nærmere overvejelser. Hun sætter spørgsmålstejn ved undersøgelser og opfattelser, som typisk fremføres som facts, men som ret beset burde betvivles.

En forudsætning for at kunne komme i dialog med sine læsere er vel, at de forstår indholdet, og at indholdet ikke keder læserne væk. Agi Csonka kan den kunst at skrive forståeligt og at være underholdende. Dette understreges iøvrigt i den lette udgave af afhandlingen *Det fleksible arbejde* og i forbindelse med interviewet *Myten om det fleksible arbejde*,

der blev gennemført kort tid efter færdiggørelsen af afhandlingen.

Afhandlingens overordnede formål er "at belyse udbredelsen af nye organisationsformer og vurdere konsekvenserne for de ansattes arbejde og trivsel".

Agi Csonkas omhyggelige begrebsafklaring påbegyndes med de nye produktionskoncepter, der angives som "sammenhængende overvejelser over udviklingen i virksomhedens produktion, ledelse og arbejdsorganisation". Den begrebsmæssige nærhed mellem de nye produktionskoncepter og nye organisationsformer fremgår klart af Csonkas definition af nye organisationsformer, nemlig "nye måder at organisere produktion, ledelse og arbejde på". Når organisationsformer og organisation som begreber berøres, så må arbejdsorganisation ligeledes overvejes. I afhandlingen anføres arbejdsorganisation som "den arbejdsdeling og koordinering, der er knyttet til de ansattes udførelse af arbejdet".

Tidligt i afhandlingen fastslås, at de nye produktionskoncepters nøgleord er *fleksibilitet*. Dette er ikke overraskende. Nøgleordet er ligeledes fleksibilitet, når overvejelserne gælder nye organisationsformer og nye opfattelser af arbejdsorganisation og ledelse.

I afhandlingens teoretiske model anføres de nye produktionskoncepters overordnede antagelser om udviklingen i virksomhederne. "Denne udvikling i virksomhederne sker gennem sam-

virken af fleksibel produktion, fleksibel ledelse og fleksibel arbejdsorganisation i forhold til omverdenskrav vedrørende informationsteknologi, globalisering, kundekrav mv." Dette er den teoretiske models elementer, der skaber afhandlingens struktur.

Agi Csonka konstaterer, at forbindelsen mellem omgivelser på den ene side og organisation og forandringsprocesser på den anden side ikke er så enkle, som kontingensteoriene forudsætter. Der gives dog rimelige bud på en nuancering af disse relationer i strategisk kontingensteori, i behavioristisk beslutningsteori, i ny-institutionalistisk teori og i økologisk teori. Imidlertid anser Agi Csonka det for en nødvendighed at tage udgangspunkt i kontingensteori og de nye produktionskoncepters antagelser i forbindelse med hypotesedannelse og -afprøvning. Den nødvendighed kan undertegnede nu ikke få øje på. Jeg ville være tilfreds med et argument om, at dette valg kunne bidrage til overskueligheden og til en lettere håndtering af relationer og data.

Udvælgelsen af undersøgelsesnes svarpersoner i 1990 og 1995 er sket ved simple, tilfældige stikprover af den samlede danske befolkning, herunder beskæftigede lønmodtagere. Undersøgelserne er gennemført som spørgeskemabaserede telefoninterviews. Svarpersonerne i 1995-undersøgelsen opgav efter anmodning navn og adresse på de virksomheder, hvor de var beskæftiget

(4.108 virksomheder.) Blandt 3.778 identificerbare virksomheder blev gennemført telefoninterview med 2.898 (svarprocent 77). Virksomhederne blev spurgt om deres aktiviteter og markedsforhold, samt en række personalemæssige og personalepolitiske forhold. Det kunne dog overvejes om det at have fleksibelt eller traditionelt arbejde er tilfældigt fordelt. Hvis nogle brancher eller typer af virksomheder er mere tilbøjelige til eller har større behov for at satse på fleksibel ledelse og fleksibelt arbejde end andre brancher eller typer af virksomheder, så er det tænkeligt, at en anden fremgangsmåde ved udvælgelse af svarpersoner ville være mere hensigtsmæssig. Fremgangsmåden kunne være følgende: udvælgelse af virksomheder inden for brancherne og derefter udvælgelse af svarpersoner inden for disse virksomheder.

Med baggrund i teoretiske overvejelser og overvejelser omkring metoder og data konkretiseres afhandlingens overordnede formål til

at belyse udbredelsen af fleksible ledelsesformer og fleksibelt arbejde samt at vurdere, i hvilket omfang det fleksible arbejde er et udviklende arbejde.

Med dette overordnede formål for øje følger undersøgelserne tre linjer. Den første omhandler de fleksible ledelsesformer. Den anden omhandler det fleksible arbejde. Den tredje omhandler

samspelet mellem ledelse og arbejde.

I forbindelse med udvikling af ledelsesformer fokuseres på to spørgsmål:

I hvilket omfang er fleksible ledelsesformer udbredt? Hvilke forhold fremmer fleksible ledelsesformer?

I tilknytning til udviklingen i arbejdet fokuseres på de følgende spørgsmål:

I hvilket omfang er det fleksible arbejde udbredt? Er det fleksible arbejde et udviklende arbejde? Har mænd og kvinder forskellig adgang til det fleksible arbejde?

I forbindelse med samspelet mellem ledelse og arbejde er følgende spørgsmål i fokus: Giver de fleksible ledelsesformer fleksibelt arbejde? Hvilke andre forhold fremmer det fleksible arbejde?

Undersøgelsens resultater mht de fleksible ledelsesformer.

De fleksible ledelsesformer er karakteriseret ved delegering af ansvar til de ansatte, styring gennem virksomhedskultur og medarbejdermotivation, og ved fleksibilitet i personaleanvendelse

Udbredelsen af de fleksible ledelsesformer er udtrykt ved indeks for ledelse, der fremkommer ved en sammenlægning af indeks for medarbejderudvikling og grad af efteruddannelse. Med denne fremgangsmåde finder Agi Csonka, at 22% af undersøgelsens virksomheder har fleksible ledelsesformer, 39% har blandede ledelsesformer og 39% har traditionelle ledelsesformer. Indekskonstruktion er til en vis grad arbitrær, og det gælder

der de fleste undersøgelser på området. Resultaterne af Csonka's undersøgelser er overensstemmende med de svenske undersøgelsesresultater, men uoverensstemmende med DISKO-undersøgelsens resultater. DISKO-undersøgelsen (Det Danske Innovationssystem i Komparativ Belysning, Aalborg Universitet) finder, at 34% af virksomhederne har fleksible ledelsesformer. Forskelle i de omtalte undersøgelsesresultater er måske udtryk for tilfældigheder, der fremkommer ved selve indekskonstruktionen.

Hvilke forhold fremmer så forekomsten af fleksible ledelsesformer? Investering i og satsning på ny teknologi synes at fremme fleksible ledelsesformer. Der argumenteres for, at virksomhederne er blevet bedre til at koble teknologiinvesteringer med organisatoriske ændringer, der indebærer øget fleksibilitet, større grad af uddelegering og en højere grad af medarbejderudvikling, hvilket er kernen i fleksible ledelsesformer og forudsætningen for en bedre udnyttelse af teknologien. Forekomsten af en række former for turbulens (dog ikke økonomiske svingninger) synes at fremme de fleksible ledelsesformer, mens satsningen på kundetilpasning, kvalitet og service ikke synes at gøre det. Selvom det fleksible arbejde forekommer med en lidt større hyppighed i de virksomheder, der har fleksible ledelsesformer, så giver undersøgelsesresultaterne ingen baggrund for at fremføre relationen: De fleksible

ledelsesformer fører til det fleksible arbejde.

Undersøgelsens resultater mht det fleksible arbejde

Afhandlingens viser, at udbredelsen af det fleksible arbejde har det samme omfang i 1990 og 1995. Arbejdstypen "Helt fleksibelt" har 15% af lønmodtagerne i 1990 og 1995, mens tallene for arbejdstypen "Overvejende fleksibelt" er 50% i 1990 og 49% i 1995. Er det en stor eller lille udbredelse? På den ene side er det overraskende, at andelen af lønmodtagere med "Helt fleksibelt" eller "Overvejende fleksibelt" arbejde stort set ikke er steget fra 1990 til 1995. På den anden side har 2/3 af lønmodtagerne i 1990 og 1995 enten helt eller overvejende fleksibelt arbejde. Omvendt har kun lidt over 1/3 af lønmodtagerne i de samme år overvejende eller helt traditionelt arbejde. Umiddelbart forekommer en andel på 2/3 af lønmodtagerne med helt eller overvejende fleksibelt arbejde stor. Men set i forhold til omgivelsernes ændringer og et stigende vidensindhold i virksomhedernes produkter, ydelser og processer er andelen vel beskednen.

Samlet set er der flere lønmodtagere med "Helt fleksibelt" eller "Overvejende fleksibelt" arbejde i den offentlige sektor end tilfældet er i den private sektor. Dette er ligeledes en artig overraskelse. I de store virksomheder i den offentlige og private sektor er andelen af lønmodtagere med fleksibelt

arbejde mere begrænset end i andre virksomhedsstørrelse. Det er imidlertid i de store og mellemstore private virksomheder, at andelen af lønmodtagere med helt eller overvejende fleksibelt arbejde er mindre og hvor andelen af lønmodtagere med overvejende eller helt traditionelt arbejde er større end tilfældet er for andre virksomhedsstørrelser uanset sektor.

Forekomsten af helt eller overvejende fleksibelt arbejde følger stillingshierarkiet: højere funktionærer, lavere funktionærer, faglærte og ufaglærte. Således har 26% af de højere funktionærer i 1995 "helt fleksibelt" arbejde, mens dette kun gælder for 9% af de faglærte og 5% af de ufaglærte. Det er ikke overraskende, at der er en forskel ned gennem hierarkiet. Forskellens størrelse og udviklingen fra 1990 til 1995 er imidlertid overraskende. For højere og lavere funktionærer er andelen med "Helt fleksibelt" arbejde steget fra 1990 til 1995, mens den er faldet for faglærte og ufaglærte. Den faldende tendens ned gennem stillingshierarkiet føres videre i opdelingen i mænd og kvinder. Andelen af mandlige arbejdere med fleksibelt arbejde er steget fra 5% i 1990 til 9% i 1995, mens andelen af kvindelige arbejdere med fleksibelt arbejde er faldet fra 4% i 1990 til 2% i 1995. Forstemmende. Men det bliver værre endnu. Andelen af mandlige arbejde med traditionelt arbejde faldt fra 20% i 1990 til 12% i 1995, mens andelen af kvindelige arbejde

med traditionelt arbejde steg fra 23% i 1990 til 38% i 1995. Derfor er det let at forstå, at kvinder i forhold til det fleksible arbejde vægter faktorerne social støtte og et højt informationsniveau, mens mændene vægter selvbestemmelse, udfordringer og afveksling.

En ugentlig arbejdstid på over 40 timer forekommer hyppigst hos personer med helt eller overvejende fleksibelt arbejde og i begrænset omfang hos de med overvejende eller helt traditionelt arbejde. Forekomsten af fleksibelt arbejde følger stillingshierarkiet, og det gør den ugentlige arbejdstid måske også, dvs stillingen er afgørende for forekomsten af fleksibelt arbejde og en ugentlig arbejdstid på over 40 timer.

Er det fleksible arbejde et udviklende arbejde? Det giver afhandlingen ikke et direkte svar på, men den viser, at svarpersoner med fleksibelt arbejde har et mere tilfredsstillende arbejde, har et bedre psykisk velbefindende, har større jobtilfredshed og har et bedre socialt netværk på arbejdspladsen end tilfældet er for svarpersoner med traditionelt arbejde

I interviewet *Myten om det fleksible arbejde* fastslår Agi Csonka i overensstemmelse med sin afhandlings konklusion, at forestillingen om, at fremtiden byder på masser af fleksible og interessante jobs, hvor vi selv bestemmer hvornår og hvordan vi vil arbejde, er meget udbredt og også meget forkert. Tværtimod er det hendes opfattelse, at det daglige arbejde er un-

derordnet en Mathæus-efekt. Det skal forstås på den måde, at de der i forvejen har de spændende og udfordrende job får endnu mere fleksibilitet ind i hverdagen. Mens den store majoritet på arbejdsmarkedet overhovedet ikke har fået mere fleksible arbejdspladser.

I et interview (i Politiken 13/5 2000) giver Agi Csonka en række forklaringer på, hvorfor forestillingerne om det fremvoksende viden-samfund med selvstændige, udviklende og udfordrende jobs til alle fastholdes, selvom hendes egne og andres undersøgelser viser, at denne forestilling står i klar modsætning til virkelighedens realiteter.

Min oplevelse er, at der i den veluddannede minoritetsgruppe i samfundet, der får mere fleksible job i disse år, har dannet sig den forestilling, at der her er tale om en generel samfundstendens. Og den bekræfter de så hinanden i hele tiden. På den måde kan man sige, at der er opstået en slags luftboble i debatten, der har fået sit eget selvstændige liv, men som ikke har bund i virkeligheden.

Det er de fremtidsorienterede og visionære politikere, der får lov at sætte dagsordenen. Det er repræsentanter for de toneangivende virksomheder, der gennem visionære opfattelser af egen og andre virksomheder og gennem dette at placere sig i forhold til de nyeste tendenser, får prestige og omtale til at smitte af på sig selv og virksomheden. Det er forskere, der ved en fokusering på begrænsede udviklingsområder for samfundet og virksomhederne, kan bidrage til en forstørrelse af det omtalte udviklingsområde.

Agi Csonka langer ud efter de "frelste" veluddannede. Hun bliver spurgt, om det er reelt, når de svageste på arbejdsmarkedet er skeptiske overfor, hvad fremtidens globaliserede viden-samfund vil bringe.

I den sammenhæng bliver jeg stødt, når ressourcestærke debattører, der har deres på det tørre og som er godt i gang med at høste alle fordelene ved videnssamfundet, bruger begrebet 'de fremtidsangste'. Udtrykket er frygtelig arrogant, for folk er jo ikke angst, de har bare en naturlig frygt for en udvik-

ling, som udgør en reel trussel mod dem. Og efter min opfattelse er det langtfra usandsynligt, at fremtidens arbejde for mange mennesker vil blive mere dekvificeret og indholdstomt...

Hawthorn-forskerne kunne heller ikke forstå de deltagende arbejderes konstant udtrykte pessimisme og utryghed, men virksomheden blev altså lukket. Den organisationssociologiske debat har flere og nyere eksempler på tilsvarende forskelle i opfattelser.

Agi Csonka giver problemet videre til fagforeningerne. De burde være frontkæmperne i kampen for mere udfordrende og fleksible job til alle. Ja, det burde de, og det burde vi måske alle.

Agi Csonka's afhandling *Ledelse og arbejde under forandring* og den lette udgave *Det fleksible arbejde* fortjener at blive læst af mange. De er udtryk for god teoretisering, godt "håndværk" og god formidling. Afhandlingen sender læseren ud i verden lidt mindre naiv og en helt del klogere end før læsningen.

Allan Christensen
Institut for Sociale
Forhold og Organisation,
Aalborg Universitet

**Torben Fridberg:
Kultur- og fritidsaktiviteter 1975 – 1998.**

København: Socialforskningsinstituttet, 2000 (362 s.)

**Torben Fridberg:
Skolebørns fritidsaktiviteter.**

København: Socialforskningsinstituttet, 1999 (159 s.)

Siden midten af 1960'erne har Socialforskningsinstituttet gennemført fem surveys af den voksne befolkning (16 år +) kultur- og fritidsaktiviteter og tre undersøgelser af børns (7 – 15 år) fritidsaktiviteter. Den første undersøgelse blev gennemført i 1964 (Kühl, P.H. m.fl.: *Fritidsvaner i Danmark*, Socialforskningsinstituttet, 1966), først og fremmest for at afdække danskernes brug af radio og TV, på anmodning af Danmarks Radio, men heldigvis inkluderede undersøgelsen også deltagelsen i kultur- og fritidsaktiviteter i bredere forstand. Denne undersøgelse blev gentaget i 1975 og i 1987, men nu med mindre vægt på lytter- og seervarerne (Kühl, P.H. og Koch-Nielsen, Inger: *Fritid 1975*. Socialforskningsinstituttet, 1976. Fridberg, Torben: *Danskerne og kulturen – De 16-74 åriges fritidsaktiviteter 1987 sammenlignet med 1975 og 1966*. Socialforskningsinstituttet, 1989). Undersøgelserne afslørede en meget stor vækst i befolkningens aktivitet på de fleste kultur- og fritidsområder fra midten af 1960'erne til midten af 1980'erne. Selvom 1960'ernes

forestillinger om mere fritid ikke var realiseret, hvis vi med fritid forstår den frie tid til rådighed efter, at arbejde og andre forpligtelser er klar, så var fritidssamfundet blevet en realitet i den forstand, at en meget større andel af befolkningen nu tog del i en række kultur- og fritidsaktiviteter. I 1987 omfattede undersøgelsen for første gang også børns fritidsaktiviteter, som viste, at børnene var endnu mere aktive i fritiden end de voksne. De seneste to undersøgelser, der både omfatter børn og voksne, er gennemført med et kortere tidsinterval nemlig i 1993 (Fridberg, Torben: *Kultur- og fritidsaktiviteter 1993*. Socialforskningsinstituttet, 1994. Andersen, Dines: *Skolebørns fritid*. Socialforskningsinstituttet, 1995. Fridberg, Torben: *Fra eliteforbrug til masseforbrug*. Socialforskningsinstituttet, 1997) og senest i 1998, hvorfra rapporteringerne nu foreligger (jf. overskriftens reference). Denne anmeldelse vedrører de seneste to publikationer, men kommer også ind på dette opfølgingsstudie mere generelt.

Det er på flere måder et meget unikt data-materiale, som findes over den danske befolknings kultur- og fritidsliv. Undersøgelserne afdækker befolkningens deltagelse i en række aktiviteter, som primært finder sted i fritiden. Disse aktiviteter kan opdeles i 6 grupper: 1) "kulturaktiviteter" såsom deltagelse i koncerter, teaterbesøg, museumsbesøg, kunstinteresse, benyttelse af bibliotek, mv., 2) "fritidsaktivite-

ter" afgrænset til sport / motion, musikudøvelse, foreningsliv, mv. 3) læsning af aviser, ugeblade og bøger, 4) forbrug af elektroniske medier såsom radio og TV, video, musikanlæg, computer, mv., 5) deltagelse i politiske møder samt kirkegang og 6) forskellige aktiviteter i hjemmet såsom besøg af eller hos andre samt gør det selv aktiviteter. Gode longitudinelle undersøgelser er en mangelvare inden for samfundsvidenskaberne i Danmark, og internationalt findes der kun få tilsvarende opfølgingsstudier af kultur- og fritidslivet gennem flere årtier. Undersøgelserne giver således mulighed for, at man kan følge udviklingen gennem en periode med store samfundsmæssige forandringer, som antages af have betydning for såvel de individuelle muligheder og præferencer som de institutionelle rammer for fritids- og kulturlivet: Bl.a. stor økonomisk vækst med flere penge til andet end det mest nødvendige – såvel individuelt som kollektivt (og dermed også bedre betingelser for en række kommercielle tilbud i fritiden); ændringer i befolkningens værdier (fx antagelsen om et skifte fra overvejende materialistiske værdier til større vægt på selvrealisering og hedonistiske værdier); ændringer i livsformer og hverdagsliv bl.a. som følge af kvindernes indtog på lønarbejdsmarkedet; den øgede globalisering af kulturen via især TV-mediet; og ikke mindst en stærk voksende offentlig sektor, hvis udvidelse også har inkluderet fritidslivet:

Kulturministeriet blev oprettet i 1961, og de efterfølgende år blev en række kulturlove vedtaget eller revideret, som forbedrede befolkningens muligheder for at deltage i forskellige kulturaktiviteter, og i 1967 vedtog Folketinget den første egentlige fritidslov, der både forøgede den offentlige støtte til fritidsundervisning og udvidede støtten til også at omfatte fritidsaktiviteter for børn og unge. Fritiden var ikke mere alene en privat sag. Således begrundede Det Radikale Venstres ordfører partiets støtte til loven med, at

... det ikke er samfundet uvedkommende, om den enkelte benytter sin fritid til positiv fritidsbeskæftigelse eller til ligegyldighed for slet ikke at tale om det, der er værre (Folketingstidende, Forhandlinger, 66/67, sp. 1182).

De skiftende forskere på Socialforskningsinstituttet, som har stået for undersøgelserne, har da også være bevidste om, at det især er sammenligningen over tid, som er de gentagne surveys væsentligste værdi. Derfor har man bestræbt sig på at benytte de samme begreber, operationaliseringer og spørgsmålsformuleringer, så sammenligninger er mulige, selvom det også giver problemer, fordi aktiviteterne, som undersøges, langt fra er statiske.

Undersøgelserne påviser da også store ændringer af kultur- og fritidslivet i Dan-

mark – men også en overraskende kontinuitet de store samfundsforandringer taget i betragtning. For det første voksede andelen af den voksne befolkning, som tog del i de forskellige aktiviteter, stærkt fra midten af 1960'erne til midten af 1980'erne, men i 1990'erne stoppede denne vækst. Denne generelle tendens gælder dog ikke alle aktiviteter. I hele perioden fra 1964 til 1998 er der således en jævn tilbagegang i andelen af befolkningen, som går til politiske møder, af og til går i kirke og dagligt læser mindst én avis. Omvendt er der i hele perioden en jævn vækst i andelen, som bruger et elektronisk medie, benytter et bibliotek og dyrker sport eller motion.

For det andet viser undersøgelserne, at der er sket en betydelig udjævning af forskellene på kultur- og fritidsforbruget mellem mænd og kvinder, yngre og ældre, by og land og mellem højere og lavere uddannede. Det er imidlertid interessant, at udjævningen både skyldes, at relativt flere kortuddannede deltager i de forskellige fritids- og kulturaktiviteter, og at relativt færre langvarigt uddannede deltager. Det øgede uddannelsesniveau i befolkningen kan derfor også kun forklare en mindre del af den generelle stigning i deltagelsen i kulturaktiviteter siden midten af 1960'erne (Fridberg 1997:13).

For det tredje viser analyserne, at der er en tydelig sammenhæng mellem forbruget af bestemte typer af fritids- og kulturaktiviteter. Faktoranalyser kan således udskille

fem dimensioner i den voksne befolknings fritids- og kulturaktiviteter: Den første benævnes som "intellektuelle fritidsaktiviteter" bestående af besøg på kunstudstilling, museum og folkebibliotek, læsning af faglitteratur og overværelse af klassisk koncert. "Scene-finkultur" er den anden dimension, som omfatter forskellige fin-kulturelle sceneforestillinger som ballet, opera, skuespil og klassiske koncerter. Der er et vist sammenfald mellem disse to fin-kulturelle dimensioner, og begge dyrkes i lidt højere grad af kvinder end af mænd, og det er først og fremmest de højtuddannede i hovedstadsområdet og i de større byer, der interesserer sig for disse aktiviteter. Siden 1975 har der været en vækst i deltagelsen i disse aktiviteter, især til scene-finkulturen, som primært kan tilskrives kvinders større deltagelse. Den tredje dimension er "sport og musik", der omfatter aktiv udøvelse af sport eller motion og besøg ved sportsarrangementer, jazz/beat/rockkoncerter og underholdningsarrangementer. Denne dimension dyrkes først og fremmest af de unge, i lidt højere grad af mænd end af kvinder, mens uddannelsesniveaut ikke spiller nogen større rolle. Den fjerde dimension er "læsning af skønlitteratur og kriminalromaner", som i højere grad dyrkes af kvinder end af mænd og i lidt højere grad af de højere uddannede end af de lavere uddannede (men mindre markant end for den fin-kulturelle dimension). Den femte dimen-

sion er deltagelse i "andre sceneforestillinger" som amatørteater, lokalspil, børneteater, revyforestillinger, ol., der dyrkes i lidt højere grad af de yngre end af de ældre aldersgrupper og især i mindre urbaniserede områder.

For det fjerde viser undersøgelserne af skolebørnenes fritidsaktiviteter, at siden 1987, hvor den første undersøgelse af børnene blev gennemført, er der kun sket små ændringer i andelen af børnene, som går til faste fritidsaktiviteter (men bruger dog lidt mindre tid på det), går til sport eller motion, går i biografen, går til koncerter eller i teater og som læser bøger. Det er overraskende i betragtning af, at skolebørnenes hverdag i den forløbne periode har ændret sig markant på to områder. For det første er andelen af de yngre børn, som går i fritidshjem, skolefritidsordning eller lignende efter skoletid fordoblet. For det andet bruger børnene i dag betydeligt mere tid på TV og computer, end de gjorde i 1987. Det er endvidere interessant, at der er relativt små kønsforskelle på andelen, som dyrker de forskellige fritidsaktiviteter med undtagelse af læsning af bøger, som pigerne er betydelig mere flittige til end drengene, og benyttelse af computer, hvor det er lige omvendt. Denne umiddelbare lighed dækker dog over, at der er store forskelle på, hvad de to køn interesserer sig for inden for de forskellige fritidsaktiviteter, fx er der lige mange drenge og piger der dyrker sport eller motion, men store forskelle på, hvil-

ke idrætsaktiviteter de går til.

For de mange interessenter inden for de forskellige kultur- og fritidsaktiviteter er de mange analyser, tabeller og grafer sikkert nyttige, og de bruges flittigt til såvel at legitimere organisationer og institutioners arbejde samt offentlige støtteordninger som at påpege behovet for nye initiativer, bedre offentlig støtte, osv. Som sådan opfylder analyserne sikkert de politiske ønsker om at vide, hvordan det står til med det politiske mål om "*en positiv fritidsbeskæftigelse*" for alle (jf citatet ovenfor). Desværre benyttes de gentagne surveys og deraf producerede data-materiale i alt for lille grad til at få en større indsigt i, hvorfor befolkningen bruger fritiden, som undersøgelserne viser, og hvad der kan forklare den forandring i deltagelsesmønsteret, som har fundet sted. De gentagne surveys styrke er som nævnt, at de er gennemført på en måde, så data fra de forskellige årstal er sammenlignelige. Svagheden er, at man i de nyere surveys (1987, 1993 og 1998) har fastholdt den sociologiske ramme for analysen, som man benyttede i de første undersøgelser. Man har således gentaget en ret traditionel analyse af ulighederne i deltagelsesmønsteret på køn, alder, urbanisering og uddannelsesniveau (samt social status på de første undersøgelser). Det giver god mening fortsat at medtage disse variable, for komparationens skyld, men det er ærgerligt, at man ikke har ladet sig inspirere af andre sociologiske tilgange og ikke har

inddraget andre (uafhængige) variable. For det første har undersøgelserne som ovenfor nævnt vist, at der er sket en betydelig udjævning af de store forskelle, der i 1964 konstateredes på variablene køn, alder, urbanisering og uddannelsesniveau. Derfor er de ikke så interessante mere. For det andet peger analyserne på, at forskellene og udviklingen ikke kun kan forklares ved hjælp af disse variable. Endelig burde afdækningen af disse variables betydning give anledning til en række nye spørgsmål og problemstillinger, inspireret af den samfundsmæssige udvikling og aktuelle samfundsvidenskabelige temaer og diskussioner. Det kan især undre, at den eneste mere dybtgående analyse – såvel teoretisk som statistisk – af data fra de første fire undersøgelser af den voksne befolknings kultur- og fritidsaktivitet, der blev publiceret i 1997 (Fridberg 1997), tilsyneladende ikke har givet anledning til søge at få nye spørgsmål og problemstillinger besvaret i undersøgelsen året efter. Samtidig synes det omfattende data-materiale slet ikke at være brugt til besvarelse af en række problemstillinger, som materialet efter alt at dømme giver mulighed for. Det er i den sammenhæng underligt, at data i så lille grad er benyttet af andre forskere end de ansvarlige for undersøgelserne.

Lad mig derfor afslutte denne anmeldelse med nogle ideer til, hvad man kunne gå videre med i analyser af de eksisterende data og de –

forhåbentlig – kommende surveys af befolkningens fritids- og kulturliv: For det første burde man forsøge at belyse fritidens sammenhæng med menneskers livsstil – eller hverdagsliv - i bredere forstand. Det kunne fx være i form af en undersøgelse af sammenhængen mellem livsform og fritid (jf. Bjarne Hjorth Andersens operationalisering af livsformsbegreberne til kvantitative undersøgelser). For det andet kunne Bourdieus teoretiske og empiriske referenceramme give inspiration til nye typer af analyser af sammenhængen mellem livsmiljø og kultur- og fritidsaktivitet, og hvordan de forskellige sociale lag bruger fritiden til at definere sig i forhold til andre. En tilgang som Per Nilsson fra Lärarhögskolan i Stockholm bl.a. har benyttet til analyser af børns fritidsliv i Sverige (Nilsson, P. (1994): *Den allvarsamma fritiden*. Statens Ungdomsråd). For det tredje kunne sammenhængen mellem værdier og fritidsaktivitet analyseres, fx i form af segment-analyser, som Gunnar Breivik fra Norges Idrættshøgskole har be-

nyttet data fra Norsk Monitor (en landsomfattende undersøgelse af den norske befolkning over 15 år) til i en analyse af idrætsmønsteret i Norge. For det fjerde kunne det være interessant at belyse sammenhængen mellem social kapital og fritidsaktivitet. Både fordi det kan antages, at de sociale netværk har betydning for den måde, man bruger sin fritid på, men også fordi den offentlige støtte til dele af kultur- og fritidslivet bl.a. skyldes en stærk tro på, at det fremmer den sociale tilknytning og ansvarlighed og dermed også den demokratiske forståelse. For det femte kunne man benytte de foreliggende data til en analyse af alders-dimensionens betydning for udviklingen i befolkningens kultur- og fritidsliv. Skyldes væksten i deltagelsen i forskellige kultur- og fritidsaktiviteter og især i den ældre del af befolkningen, at unge med et højt deltagelsesniveau er fortsat dermed, da de blev ældre ("generations- eller socialisationsteser")? Eller skyldes væksten nye værdier og bedre betingelser for at gå til forskellige aktiviteter, der i-

sær har fået de ældre til at gå til aktiviteter, de ikke tidligere har gået til ("periode-tesen")? En sådan analyse har Knud Larsen fra Idrætsforsk bl.a. foretaget til forklaring af udviklingen i idrætsdeltagelsen (*The sporting Life-Course*, Idrætsforsk Skrifter nr. 6, 1999). Endelig burde man udnytte det forhold, at i undersøgelsen fra 1998 er de børn, som er blevet interviewet, børn til forældre, som indgår i undersøgelsen af de voksne. Det giver nogle unikke muligheder for at analysere sammenhængen mellem børnenes og deres forældres interesser og aktivitet.

De gennemførte undersøgelser og foreliggende data derfra fortjener, at man gennemfører mere udtømmende analyser end de foreliggende, og fremtidige undersøgelser – som forhåbentlig kan gennemføres hvert femte år, som man har gjort de sidste to gange – bør udvides, så man kan tage fat på nye problemstillinger.

Bjarne Ibsen
Institut for Idræt,
Københavns Universitet